International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2015; 1(2): 01-03
© 2015 IJSR
www.sanskritjournal.com
Received: 25-12-2014
Accepted: 07-02-2015

डॉ0 सुन्दरनारायणझा
सहायक–आचार्य:,वेदविभाग:द्ध
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रिय
संस्कृतविद्यापीठम् बी–4,
कुतुबसांस्थानिकक्षेत्राम्, नवादेहली–16

Correspondence
डॉ0 सुन्दरनारायणझा
सहायक–आचार्य:,वेदविभाग:द्ध
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रिय
संस्कृतविद्यापीठम् बी–4,
कुतुबसांस्थानिकक्षेत्राम्, नवादेहली–16

विश्वकल्याणार्थं वेदस्यावदानम

डॉ0 सुन्दरनारायणझा

सर्वविदितमेवैतद्यद्वेदा अस्माकं जीवनाधयका:, सर्वविध्कल्याणकारका:, सर्वविद्यानिध्भिूताश्च सन्ति। साम्प्रतमुपलभ्यमानाः सर्वे{पि ज्ञानविज्ञानात्मकाः विषयाः वेदादेव प्रसृताः। तथ्यमेतत्प्रकाशयन् भगवान् मनुराह– **'सर्वज्ञानमयो हि सः'**[1] इति। एतस्मादेव कारणाद्वेदानामध्ययनमिहापरिहार्यत्वेनानिवार्यत्वेन चोपदिष्टम्। तदुत्तफमपि मनुना–

''योऽ{निधीत्य द्विजो वेदमन्यत्रा कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ।।'' [2]

अर्थाद्यो हि द्विजो वेदमनधीत्यान्यत्रा श्रमं विदधति स इह शूद्रो मतः। अत इदमुच्यते यद्वेदानामध्येतारो मेधविनः विद्वांसश्चेह निवसन्तो{पि ब्रह्मभूयाय इव कल्प्यन्ते। तदुत्तफम्मनुना–

''वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्रा कुत्राश्रमे वसन्।
इहैवलोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते।।'' [3]

मनूक्तवचनेनानेनेदं सुव्यक्तं भवति यद्वेदस्यार्थतत्त्वज्ञानस्य महत्त्वमत्युत्कृष्टतममस्ति। अर्थतत्त्वज्ञानाय चानेकविध्वैदिकसाहित्यस्याध्ययनमनिवार्यमस्ति तदुत्तफं केनचिद्विदुषा–

''वेदे का×चनपत्तने परिलशद्वेदान्तदुर्गो महान्
मीमांसा परिखा विभाति पुरतः शाब्दं लश०पुरम्।
योगो यामिनिजागरूकनिचयः सांख्यं विवेकात्मकं
ध्र्मं चोरयितुं विशन्ति सुभगाः नैयायिकाः रक्षकाः।।''

उपर्युक्तानां शास्त्राणामध्ययनं विना वैदिकपदानां तात्त्विकार्थज्ञानमसम्भवमिति सर्वैरप्यधौक्रियत एव। वेद इति शब्दश्रवणात् ट्टग्यजुस्सामाथर्वसंज्ञकानां शब्दराशिभूतानां चतसृणामपि संहितानां बोधे भवति। यद्यप्यापस्तम्बादिभिर्वैदिकैराचार्यैर्वेदानां द्विविधं स्वरूपं स्वीक्रियते **''मन्त्राब्राह्मणयोर्वेदनामध्येयम्''**[4] इति । तत्रा मन्त्राब्राह्मणयोर्लक्षणं प्रस्तूयता महर्षिणा जैमिनिना द्वादशलक्षण्यां पूर्वमीमांसायामुक्तं– **''तत्रा प्रयोगकालीनार्थस्मरणहेतुतया मन्त्राणामुपयोग इति वक्ष्यते। विधयकं वाक्यं ब्राह्मणम्''** [5] इति। **''ब्रह्म वै मन्त्राः''** [6] इति ब्राह्मणोक्तवचना– œह्मवेदयोरैक्यं सि(ङ्कति। अत्रा ब्रह्मपदं कर्मबोध्कं सद्यज्ञस्यैवोद्दोध्कमिति ज्ञायते। तस्माद्य– ज्ञादीनां साधैापाधैानि विध्विधनानि यत्रोत्तफानि तानि ब्राह्मणानीति। ब्रह्मपदव्याख्यानावसरे प्राचीनैर्ट्टषिभिरेवमुत्तफम्–

''द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्मपर×च यत्।
शाब्दे ब्रह्मणि निष्णातः परब्रह्माध्गिच्छति।।''[7]

शब्दब्रह्मरूपेणात्रा शब्दराशिभूताः मन्त्राब्राह्मणात्मकाः वेदा उत्तफाः। परब्रह्मपदेन च सर्वजगत्कारणभूत अनादिनिध्नाव्यत्तफागोचरानन्तादिपदैर्व्यवह्रियमाणो परमात्मा बुध्यते। तत्रोदमुच्यते यच्छब्दब्रह्मरूपा वेदा परब्रह्मणः मूलस्वरूपमुपवर्णयन्ति। तेनेदं सि(यद्वेदेषु ये मन्त्राः पठितास्सन्ति तेषां तात्त्विकार्थज्ञानद्वारा शब्दब्रह्मणि निष्णाततामवाप्तुं शक्यते। ये जनाः शब्दब्रह्मणि निष्णाताः भवन्ति ते परब्रह्माणमध्गिच्छन्तीति।

तत्रापि च मन्त्राब्राह्मणात्मकेषु वेदेषु यस्य यज्ञस्वरूपस्य परमात्मनो विषये व्याख्यानमस्ति स मन–प्राण–वाक्–आनन्द–विज्ञानमयो{स्तीत्युत्तफः उपनिषदादिषु। तद्यथा–

''स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रामयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयो{तेजोमयः काममयो{काममयः क्रोध्मयो{क्रोध्मयो धर्ममयो{र्ध्ममयः सर्वमयस्तद्यदेतदिदंमयो{दोमय इति।।''[1]

अनेनेदं सि(द्धति यद्वेदेषु सर्वविध्ज्ञानविज्ञानं सुविस्तृतेन व्याख्यातमस्ति। तस्मान्मनूक्तवचनमिदं 'सर्वज्ञानमयो हि सः' इति साध्ुरेव । तत्रा ज्ञानमिति कथनेनाध्यात्मविद्याया बोधे भवति। यतस्त्वनेकस्मादेकस्मिन्नारोहणं ज्ञानं ब्रह्मविद्येत्युच्यते। तथैकस्मादनेकस्मिन्नवतरणं विज्ञानं यज्ञविद्येति। तस्मादुक्तं श्रुतौ–''**विज्ञानं यज्ञं तनुते**''[1] इति। अनेनेदं स्पफुटं भवति यœह्मविद्यातिरित्तफाः सर्वा अपि विद्या अनेकत्वप्राधन्याद्यज्ञविद्यायामर्थाद्वि– ज्ञान एवान्तर्भवन्ति। विज्ञानस्य कर्माणि प्रायोगिकस्थलान्यपेक्षन्ते, अतो विज्ञानं यज्ञविद्येत्युच्यते । आभ्यामेव ज्ञानविज्ञानाभ्यां मानवस्य कृतकृत्यता सम्पद्यते। इदमेव ज्ञानविज्ञानयुगलं मुख्यो धर्मः। तत्रा ज्ञानं निःश्रेयसजनकम्, विज्ञानन्त्वभ्युदयहेतुः। तदुक्तं कणादेन– ''**यतो{भ्युदयनिःश्रेयससि(स्सि धर्मः**'' [2] इति।

उपर्युत्तफैर्विवेचनैरिदं स्पफुटं यद्वेदेषु सर्वविध्ज्ञानविज्ञानस्य पर्याप्तसामग्र्यो विद्यन्त । अस्माकं पूर्वजैः

कृष्णाजिनेषूपविष्टैस्सत्यसन्धनतत्परैर्ट्टषिभिर्यत्किञ्चिदवलोकितं तत्सर्वमप्याध्ुनिकैर्नवीनैर्ट्टषिभिरनुसन्ध्तिमिति । रहस्यस्यास्योद्घाटनमृग्वेदस्यैकेन मन्त्रोण भवति यथा–

''अग्निः पूर्वेभिर्ट्टषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवाँ एह वक्षति ।।'' [1] इति।

अत्रा पूर्वेभिः ट्टषिभिरिति कथनेन पुरातनैर्वशिष्ठात्रिकश्यपादिभिर्मन्त्राद्रष्टृभिरिति बुध्यते। नूतनैरिति पदेन चान्यैः श्रुतर्षिभिरिति, तैश्च पुरातनैर्नूतनैश्च ट्टषिभिस्सो{ग्निरीड्य इति स्पफुटं भवति। सम्प्रत्यनुसन्धनशब्दोच्चारणेन तदेवार्थमवगम्यते। यथा– अन्विति पदमानन्तर्यस्य बोध्कम्। सन्धनमितीक्षणम्। उभयमपि मिलित्वा{नुसन्धनमिति सि(द्धति। अस्यानुसन्धन– पदस्यानेके पर्याया विद्यन्ते– अन्वेषणम्, गवेषणम्, अन्वीक्षणम्, शोध्कार्यमित्यादयः । अत्रा प्रश्नोत्पद्यते यदनुसन्धनं कस्य भवति ? तत्रोदमुच्यते यद्यस्य वस्तुनः पूर्वं सन्धनं कृतं स्यात्तस्यैवेदानीं पुनरवलोकनायानुसन्धनं क्रियते । शब्दो{यं वैज्ञानिकभाषायां प्रयुत्तफः। तस्माद्वेदेषु वैज्ञानिकविषयाणां विवेचनमस्तीति कथने न कस्यापि विप्रतिपत्तिरिति।

विज्ञानमिति पदस्यार्थो भवति विशिष्टं ज्ञानम्। तत्रा भवानमरसिंहेनोत्तफ ''**मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्रा विज्ञानं शिल्पशास्त्रायोः**'' [1] इति। भगवता श्रीकृष्णेनाप्युत्तफम्– ''**ज्ञानं ते{हं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः**'' [2] इति। अर्थाच्छिल्पशास्त्राादिषु यदाविष्कारात्मकं ज्ञानं व्याख्यातं तद्विज्ञानपदबोध्यमिति। यज्ञादिकं शिल्पशास्त्राान्तर्गतमेव स्वीक्रियते, यतस्तत्रा वेद्यादिसाध्नं शिल्पानुमतमेव भवति । याज्ञिकप्रक्रिया चापि पूर्णतो वैज्ञानिकी भवति, तत्रा यजमानस्यासद्वृत्तेर्विनाशः सद्वृत्तेरुदय श्च क्रियते। तेन स स्वर्गमाप्नोति। एतस्मादेव कारणात्– ''**आत्मसंस्कृतिर्वै शिल्पानि आत्मानमेवास्य तत्संस्कुर्वन्ति**'' [3] तथा च– ''**आत्मा वै यज्ञः**'' [3] इत्युत्तफं श्रुतिषु। आत्मसंस्काररूपं कर्म नावैज्ञानिकं भवितुमर्हति। यत आत्मनो विज्ञानरूपत्वं स्वयं सि(म् । तस्य विज्ञानरूपस्यात्मनः संस्कारो विज्ञानं विना कथं शक्यम्? अतो यज्ञस्य वैज्ञानिकत्वमुत्तफं पूर्वम् । आध्ुनिकविज्ञानानुसारं येषां वैज्ञानिकविषयाणा– मध्ययनमुद्घुष्टं तत्सर्वमत्रा वेदे विस्तृतेन व्याख्यातमस्ति । यथा– भौतिकविज्ञानम्, रसायनविज्ञानम्, वनस्पतिविज्ञानम्, जन्तुविज्ञानम्, प्रौद्योगिकीविज्ञानम्, कृषिविज्ञानम्, गणितविज्ञानम्, ज्योतिर्विज्ञानम्, वृष्टिविज्ञानम्, पर्यावरणविज्ञानम्, अन्तरिक्षविज्ञानम्, भूगर्भविज्ञानम्, आयुर्विज्ञानम्, सूर्यविज्ञानम्, अग्निविज्ञानम्, खगोलविज्ञानम्, पिण्डविज्ञानम्, ब्रह्माण्डविज्ञानम् इत्यादीनि सर्वाण्यपि विज्ञानानि वैदिकयज्ञविज्ञानान्तर्गतानि सन्ति ।

वेदेषु उपर्युत्तफैराध्ुनिकविज्ञानविषयै श्चाप्यध्किविषयाणां वर्णनान्युपलभ्यन्ते तानि च विज्ञानान्यस्माभिर्विस्मृतानि सम्भाव्यते यत्कालान्तरेषु तान्यस्माकं साक्षात्कृतानि स्युः, परमध्ुना दाढर्येन वत्तफुमशक्यानि ।

जगति सर्वेष्वेव जडचेतनात्मकषु पदार्थेषु गत्यागती प्रवर्तेते । सर्वत्रा व्याप्तो ह्यग्निः प्राणो भूतसहकृतः स्वभावेन प्रतिक्षणं निष्क्राम्यति, तेन जाता क्षतिश्चापरत आगतेन सोमेनाग्निरूपतामाप्तेन प्रपूर्यत इति सर्वेषामेव पदार्थानां जीवनं यज्ञायत्तम् । यत्राागतिरध्का , गतिश्चाल्पा तत्पुष्टी भवति । यत्रा तु गतिरध्कि, आगतिश्च यमेन विच्छिन्नतयाल्पा तज्जीर्णं भूत्वा विनश्यतीति भावविकारविवरणे निरुक्तादिषु स्पष्टीकृतम् । प्रक्रियेयं प्राकृतिकी खलु। इमामेव प्राकृतिकीं प्रक्रियामालम्ब्य कृत्रिमा यज्ञा विहिताः। यज्ञानां विषये भगवता मनुना प्रोक्तं– **द्रव्यं देवता त्याग** [5] इति। अर्थाद्यत्रा अग्न्यादिदेवतामुद्दिश्य सोमादिद्रव्याणामाहुतिर्दीयते तत्रा यज्ञः सम्पद्यते। प्रसिद्धे सोमयागे लतारूपः सोम एव कण्डनेन रसतामापाद्य हूयते। इष्ट्यादिषु यत्रा सोमाहुतिर्न भवति तत्राापि येषु द्रव्येषु सोमस्य प्राधन्यं तान्येव गव्यघृतदुग्धादीनि तण्डुलादीनि च हूयन्ते। तदुक्तं बृहज्जाबालोपनिषदि– **अग्नीषोमात्मक×जगत्** [6] इति। अत्रोच्यते यदि्द्वविधः हि लोके भवन्ति पदार्थाः– ट्टतरूपाः, सत्यरूपाश्च। यद्धि केन्द्रबद्धं न तिषति प्रत्युतमेव विकीर्णभावेन प्रसरति, तदट्टतमित्युच्यते। यथा वायुरापः सोम इत्येकस्यैव तत्त्वस्येमास्तिस्रो{वस्थाः– स्थूलावस्था आपः, तासां सूक्ष्मावस्था वायुः, तदपेक्षयापि सूक्ष्मतमावस्था सोमः। सो{यं सोमः सर्वत्राकाशे{भिव्याप्तः। यथोक्तं सोमस्तुतिमन्त्रो–

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः।
त्वमा ततन्थोर्वन्तरिक्षं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ।। [7]

सो{यं सोमः सर्वस्मिन्नन्तरिक्षे ट्टतरूपेण स्थितः। शतपथब्राह्मणे{प्युक्तम्– **अन्नाद एवाग्निरभवदन्नं सोमो{न्नादश्च वा इदं सर्वमन्नं च** [8] इति।

अग्निस्तु केन्द्राधरेण तिष्ठतीति स सत्यः। अग्निरयं विकसनशीलः केन्द्रादबहिरभितो विकसन्नभिव्याप्नोति। सोमस्तु संकोचशीलो{भितः संकुचन्नग्नौ पतति, सेयमेव सोमस्याग्नावाहुतिः। अनयैवाहुति प्रक्रियया यज्ञस्य स्वरूपं सुस्पष्टं भवति। यज्ञ एव हि मनुष्याणां मुख्यो धर्मः। स एव जगतामुत्पादको रक्षकश्चेत्यार्यशास्त्रोषु पदे पदे गीतम्। अयं यज्ञ एव मनुष्याणां देवानां च परस्परसम्बन्ध्स्थापकः। तदुक्तं भगवता भगवद्गीतायाम्–

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ।। [9]

यज्ञेन मनुष्या देवान् भावयन्ति, भाविताः पूजिताश्च देवा मनुष्यानुपकुर्वन्तीति देवानां मनुष्याणां च पारस्परिकः सम्बन्धे वैदिकप्रक्रियायां व्याख्यातः।

भावस्य स्वरूपमुपवर्णयता निरुक्तस्य प्रसि(न टीकाकारेण झोपाह्वेन मुकुन्दमहोदयेनेदमुक्तं यद्भावो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया। अर्थाद्भावस्य यो विकारस्स क्रियाया एव विकारस्तस्माद्भावविकार इति कथनेन क्रियाविकारस्यैव बोधे भवति। क्रिया च खलु कर्मव्यापाररूपा, स च व्यापारः बहुविध् उक्तः। तेन क्रियायाश्चाप्यनेकरूपता सि(द्धत्येव। सर्वाप्येषा क्रिया त्रोध– यज्ञो दानं तपश्चेति। तिस्रश्चेमाः क्रियाः मनोवाक्प्राणेषु सन्निहिताः सन्तः वेदरूपतामेवाकलयन्ति। तद्यथोक्तं श्रुतौ– ''**ट्टचं वाचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये सामप्राणं प्रपद्ये**''[10] इति। अस्मिन् मन्त्रावाक्ये ट्टग्वेदो वाग्रूपेण, यजुर्वेदो मनोरूपेण, सामवेदश्च प्राणरूपेण स्तुतः। कथनस्यास्य तात्पर्यमिदमस्ति यत्प्रत्येकेषां वस्तूनां त्रीणि मण्डलानि भवन्ति। पिण्डरूपमेकं मण्डलम्, यदृगित्युच्यते। तस्मात् पिण्डाच्च तदीयाः प्राणा निष्क्रम्य बहिश्चरन्ति। यस्मिन् स्वल्पे महति वा प्राणे यावती

शक्तिः, तावद्दूरमेव स प्रचरति। पार्थिवेषु पदार्थेष्वग्निरेव प्राणः। स चायमग्निप्राणो द्विविधः– चित्यः चितेनिध्यश्च। चित्याः प्राणा मर्त्याः, चितेनिध्यास्त्वमृताः। तत्रा चित्याः प्राणाः स्वचयनेन वस्तुस्वरूपं निष्पादयन्ति, तद्रक्षण एव च व्यापृतास्तत्रौव तिष्ठन्ति। चितेनिध्यास्तु बहिरपि प्रचरन्ति। एषां प्राणानां यदन्तिमं मण्डलं तत्साममण्डलमित्युच्यते। यावती यस्य ह्टग्भवति तदनुकूलमेव तस्य सामेति समत्वात् सामशब्दः प्रयुज्यत इति तदभिप्रायः। ह्टचमारभ्य सामपर्यन्तं प्रत्येकस्मिन् बिन्दौ शतशो मण्डलानि सन्ति, तेषु च यत्प्राणरूपमग्नितत्त्वं व्याप्तं तदेव यजुरित्युच्यते। तदेतत्सूर्यमण्डलमध्कृित्य श्रुतिराह–

''यदेतन्मण्डलं तपति तन्महदुक्थं ता ह्टचः स ह्टचां लोकः। अथ यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं तानि सामानि स साम्नां लोकः। अथ य एतस्मिन् मण्डले पुरुषः सो{ग्निस्तानि यजूंषि स यजुषां लोकः। सैषा त्राÕयेव विद्या तपति।''[11] इति।

अथ यदेव किञ्चिदृग्यजुस्सामसाध्यमग्निप्रयुक्तं कर्मजातं स यज्ञः। अनेन कथनेनेदं सुव्यक्तं भवति यद्विश्वकल्याणार्थं वेदस्य महत्त्वपूर्णमवदानमस्ति। यतो वेदेभ्य एव समस्तानां यज्ञ–यागादिक्रियाकलापानां ज्ञानं सम्भवति। यज्ञेनैव सर्वे देवाः, पशवो मनुष्याश्च सर्वविधं कल्याणमाप्नुवन्तीत्यत्रा नास्ति काचिद्विप्रतिपत्तिः। उक्तमपि–

यज्ञेन देवा जीवन्ति यज्ञेन पितरस्तथा।
देवाधीनाः प्रजाः सर्वा यज्ञाधीनाश्च देवताः।।
यज्ञो हि भगवान् विष्णुर्यत्रा सर्वं प्रतिष्तिम्।
यज्ञार्थं पशवः स्रष्टा देवास्त्वौषध्यस्तथा।।
यज्ञार्थं पुरुषाः स्रष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा।
यज्ञश्च भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञपरो भवेत्।।
यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः।
ध्नं यद्यज्ञशीलानां देवस्वं तं विदुर्बुधः।।
यज्ञेन सम्यक् पुरुषस्तु नाके
सम्पूज्यमानस्त्रिादशैर्महात्मा।
प्राप्नोति सौख्यानि महानुभावाः
तस्मात्प्रयत्नेन यजेत यज्ञैः।।

;विष्णुध्र्मोत्तरपुराणे–**162 / 1–4,7**द्ध
जयतं संस्कृतम्। जयतु भारतम्। जयन्तु वेदाः।